

De Eerste Wereldoorlog in klein perspectief

door H.J.A. Verhoeven

Inleiding

In het prentenkabinet van het Legermuseum bevindt zich een uit verschillende landen afkomstige collectie sluitzegels met afbeeldingen die alle de Eerste Wereldoorlog tot onderwerp hebben. Het is wellicht van belang om voorafgaand aan de beschrijving van de collectie enige aandacht te geven aan het fenomeen van de sluitzegel in algemene zin.

Onder 'sluitzegel' wordt verstaan een op een postzegel gelijkend stukje papier - immers voorzien van getande randen en aan de achterzijde gegomd - met een afbeelding en al of geen tekst, bedoeld om een idee of een aansporing over te brengen.

Het gebruik brieven te beplakken met een sluitzegel moet zeker worden gezien als een voortzetting van de vroegere gewoonte brieven te voorzien van een lakzegel. Enveloppen waren tot in het midden van de negentiende eeuw vrijwel onbekend; brieven die men wilde verzenden werden toegevouwen en gesloten met een of meer lakzegels. In de lak werd met een lakstempel een afbeelding gedrukt (blazoën, wapen, monogram enzovoort) waarvan het gebruik exclusief toekwam aan de afzender. De zegels zorgden ervoor dat de brief tijdens het vervoer niet openviel en daarnaast konden afzender en ontvanger, indien althans het zegel bij aankomst ongeschonden bleek, er min of meer op vertrouwen dat de brief tijdens het transport niet door nieuwsgierigen was geopend. Bovendien verleende het lakzegel aan de brief een zekere authenticiteit en autoriteit. Alleen de afzender immers kon beschikken over het stempel waarmee de afbeelding in de lak was gedrukt.

De uitvinding van de gegomde envelop maakte het gebruik van de lakstempel als middel om de brief te sluiten natuurlijk overbodig, maar toch is het zo dat de opkomst van de papieren sluitzegel ongeveer samen valt met het ontstaan van de briefenvelop. Naar de reden hiervan kan slechts worden geraden. Wellicht ontbrak het de afzenders aan vertrouwen in de kwaliteit van de gom of men gaf een oude gewoonte niet gemakkelijk prijs. Wat daar ook van zij, al spoedig kwam iemand op de gedachte de sluitzegels te gebruiken voor het uitdragen van ideeën en boodschappen. De oudst bekende sluitzegel is een zegel uitgegeven ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling in Londen in 1851. Het idee bleek een gouden greep. Weldra volgden er meer en zo ontstonden niet alleen zegels met het doel tentoonstellingen en congressen onder de aandacht te brengen maar ook zegels met reclame voor producten en propaganda voor opvattingen en meningen. Uit Scandinavië kwam het idee van de zogenaamde weldadigheidszegels. De zegels werden tegen een gering bedrag verkocht en de opbrengst werd afgedragen aan instellingen met een charitatief doel: Rode Kruis, tuberculose bestrijding, enzovoort. Een ander belangwekkend aspect is de toen bij sommigen heersende opvatting dat sluitzegels een vormende waarde zouden hebben voor ongeschoolde en eenvoudige mensen. Men leefde in het kunst-aan-het-volk tijdperk en met deze educatieve idealen voor ogen werden dan ook veel zegels uitgegeven in fraaie en kunstzinnige uitvoeringen. Verzamelwoede vormde tevens een belangrijke impuls voor het uitgeven van alsmaar meer zegels. Gedurende tientallen jaren - ongeveer vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw tot ver in de twintigste eeuw, met een hoogtepunt in de jaren 1920-1930 - groeide

het verzamelen uit tot een ware rage. Door deze wisselwerking tussen vraag en aanbod werden over allerlei onderwerpen zegels op de markt gebracht, waarbij vrijwel geen maatschappelijk facet onbelicht bleef. Door de verscheidenheid van onderwerpen waarop de zegels betrekking hebben, vormen zij als het ware een afspiegeling van de maatschappij waarin zij ontstonden. In deze context kunnen wij de verzameling sluitzegels in het Legermuseum dan ook bezien.

Naast de bovengenoemde zegels, die alle verwijzen naar de Eerste Wereldoorlog, zijn in de collectie nog aanwezig een aantal zegels die, zowel wat betreft functie als uiterlijk, veel meer het karakter van het aloude lakzegel hebben bewaard. Het zijn de vroeger welbekende cirkelvormige zegels met een diameter van circa 30 mm en een geschulpte rand, bestemd om te worden geplakt op brieven afkomstig van een militaire of burgerlijke autoriteit van wie de dienstfunctie op de zegel is vermeld. Het gebruik van het zegel karakteriseerde de brief als dienstcorrespondentie en impliceerde vrijdom van port. Strikt genomen zou men hier kunnen spreken van een 'sluitzegel' in eigenlijke zin.

Beschrijving van de collectie

De gehele collectie telt ongeveer 2.300 sluitzegels. Naar de landen van herkomst zijn zij, qua aantallen, verdeeld als volgt: Nederland circa 200, Frankrijk circa 500, Duitsland circa 700, Groot-Brittannië circa 150, Oostenrijk-Hongarije circa 480, Italië circa 200 en van de Scandinavische landen circa 50 zegels. Naar hun aard kunnen de zegels worden ingedeeld in de volgende categorieën:

- a) liefdadigheidszegels in casu zegels uitgegeven ten behoeve van het Rode Kruis of voor financiële ondersteuning van bepaalde groepen mensen;
- b) zegels met 'militaire' onderwerpen (wapens, dienstvakken, legeronderdelen, krijgstaferelen, oorlogsschepen enzovoort);
- c) propagandazegels.

Van elke categorie zal hierna een aantal zegels worden afgebeeld en indien nodig van enige toelichting worden voorzien. De lezer moet zich realiseren dat het gaat om een betrekkelijk willekeurig tot stand gekomen selectie bedoeld om een indruk van de collectie te geven.

Afbeelding 1: Nederland

Geen van de aanwezige Nederlandse sluitzegels kan in een van de genoemde categorieën worden gerangschikt omdat zij alle zijn van het type 'sluitzegel in eigenlijke zin', zoals hierboven beschreven. In afbeelding 1 is een aantal van deze zegels afgebeeld die voor zichzelf spreken. Helaas kon nog niet worden achterhaald wanneer het gebruik van deze zegels bij de overheid is afgeschaft en werd vervangen door de thans gebruikelijke dienstvelop bedrukt met de naam van de afzender.

Liefdadigheidszegels

Een groot aantal van de sluitzegels die in deze categorie kan worden ondergebracht, is uitgegeven onder auspiciën van het Rode Kruis. Het Rode Kruis is een organisatie die in 1863 door Henri Dunant werd opgericht onder de naam 'Comité Internationale de la Croix Rouge'. De organisatie had zich aanvankelijk tot doel gesteld: het verlenen van hulp aan zieken en gewonden op oorlogsslagvelden zonder onderscheid van nationaliteit en de verbetering van de rechtspositie van krijgsgevangenen. Internationale erkenning van de doelstellingen van de Rode Kruisorganisatie kwam tot stand door toetreding van een groot aantal landen tot het zogenaamde Rode Kruisverdrag. De diplomatieke beraadslagingen hierover vonden plaats in Genève en zodoende werd het verdrag nadien aangeduid als de Conventies van Genève.

In het verdrag werd onder meer vastgelegd dat de door oorlogshandelingen gewonde en ziek geworden militairen zouden mogen worden behandeld door 'onschendbare' eenheden van het Rode Kruis. Daarmee werd bedoeld dat personeel, materieel en gebouwen van die eenheden geen doelwit mochten zijn van oorlogshandelingen. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog beschikten de legers van vrijwel alle deelnemende landen, wijs geworden door de ervaringen opgedaan onder andere in de Krimoorlog en in de Boerenoorlog, over een min of meer goed georganiseerde militair-geneeskundige dienst. Verder ging men uit van de veronderstelling dat de capaciteit van deze diensten toereikend zou zijn voor de medische verzorging en begeleiding van de gewonden vanaf hun transport van het slagveld tot aan een eventueel ontslag uit een militair hospitaal. Dit laatste nu bleek een misrekening te zijn en hulp van particuliere organisaties, met name van het Rode Kruis, was dan ook onontbeerlijk. Op nationaal niveau was het Rode Kruis werkzaam in een zogenaamd 'comité de secours' onder een specifieke naam zoals: 'British Red Cross Society' of 'Deutsches Rote Kreuz'. In Frankrijk bestond bij het uitbreken van de oorlog een samenwerkingsverband van drie organisaties te weten 'Société Française de Secours aux Blessés Militaires', 'Association des Dames Françaises' en de 'Union des Femmes de France'.

Al deze landelijke organisaties zetten zich aan het werk om waar nodig hulp te verlenen. Die hulpverlening was uiterst omvangrijk en had vele facetten, zoals het uitrusten en bemannen van ambulances en hospitalen, het werven en opleiden van verpleegsters, het verstrekken van verband- en geneesmiddelen, het 'welfare' werk en het verzamelen en registreren van gegevens over krijgsgevangenen, vermiste, gesneuvelde en gewonde militairen. Met dit alles is de opsomming van de werkzaamheden van het Rode Kruis waarschijnlijk nog niet compleet, maar duidelijk is wel dat voor al deze activiteiten veel geld nodig was. Geld, dat voorzover het niet werd verkregen uit subsidies, op andere wijze bijeen moest worden gebracht. Een van deze manieren was de uitgifte van sluitzegels, liefst natuurlijk in series om de verkoop te stimuleren, omdat een verzamelaar doorgaans niet rust voordat hij een serie compleet heeft.

Afbeelding 2: Frankrijk

Rij 1: zegels met afbeeldingen van staatslieden en bekende generaals. Deze zegels werden uitgegeven door de 'Association des Dames Françaises' in series van telkens twintig verschillende zegels in een boekje. Van deze boekjes is er in de collectie een aantal aanwezig. Op dezelfde wijze verschenen er series met uitsluitend afbeeldingen van 'luchthelden'.

Rij 2 en 3: zes zegels uit een serie van tien, alle met voorstellingen van een gebeurtenis uit het leven van Jeanne d'Arc, de schutpatrones van Frankrijk. De zegels zijn uitgegeven door de 'Union des Femmes de France'.

Rij 4: een zegel ten behoeve van het hulphospitaal nr. 33 in Hyères-les-Palmiers in Zuid-Frankrijk en een zegel uitgegeven door het 'Comité de Dinan' van de 'Société de Secours aux Blessés Militaires'. Van dit soort zegels van de plaatselijke comité's zijn er in de collectie vele aanwezig. Tenslotte een afbeelding van een 'chien sanitaire', een zogenaamde Rode-Kruishond. Veel legers in die tijd probeerden honden af te richten in het opsporen van gewonden op slagvelden, in een poging de afvoer van deze slachtoffers naar de hulpposten en verbandplaatsen te versnellen.[1]

Afbeelding 3: Duitsland

Rij 1: drie zegels uit een serie van zes met (enigszins naïeve) afbeeldingen van verrichtingen van de militair-geneeskundige dienst op het slagveld, uitgegeven ter gelegenheid van een Rode-Kruiscollecte in 1914 in Leipzig. De slachtoffers op de tekeningen zijn nog afgebeeld in de blauwe, reeds in 1910 door 'feldgrau' vervangen tunieken.

Rij 2: niet alleen aan de militairen aan het front werd aandacht besteed maar ook aan de nabestaanden van gesneuvelden, zoals blijkt uit de afbeeldingen van een aantal zegels,

uitgegeven ten behoeve van respectievelijk de nabestaanden van Oostenrijkse en Hongaarse soldaten in Pruisische dienst, de nabestaanden en familieleden van het infanterieregiment Lubeck, kinderen van arme joodse soldaten en voor de helden van de 'Emden'. De 'Emden' was een Duitse kruiser, die zich grote faam verwierf door in de eerste drie maanden van de oorlog in de Indische Oceaan 23 Geallieerde koopvaardijsschepen tot zinken te brengen en *en passant* een aantal vijandelijke havens en olieinstallaties te beschieten. Op 9 november 1914 werd het schip door een Australische kruiser vernietigd.

Rij 3: drie zegels uit een serie van 36 stuks, verkocht ten bate van oorlogsveteranen. Op elke zegel is afgebeeld hetzij een bekende legeraanvoerder, hetzij een gebeurtenis uit de eerste maanden van de oorlog (bijvoorbeeld de slag bij Maubeuge tegen de Engelsen, verovering van Luik, beschieting van Namen enzovoort). Aandacht verdient de hier afgebeelde zegel nr. 3, voorstellend de arrestatie van Belgische 'franc-tireurs'.^[2] Het is vrijwel zeker dat in de eerste weken van de oorlog door Duitse militairen wreedheden zijn begaan tegen de Belgische burgerbevolking. Door de Geallieerde propaganda werd dat uiteraard sterk aangedikt om stemming tegen Duitsland te maken. De Duitsers op hun beurt rechtvaardigden hun optreden met de bewering dat hun troepen door burgers, en niet alleen door mannen maar ook door vrouwen en kinderen, verraderlijk waren beschoten. In dit licht moet deze zegel dan ook worden gezien.

Afbeelding 4: Engeland

Van de Engelse liefdadigheidszegels uit de collectie wordt hier getoond een serie van zes fraaie exemplaren met tekeningen van de hand van Sir Frank Brangwyn, lid van de Royal Academy, een in die tijd bekende ontwerper en illustrator. De opbrengst was, zoals blijkt uit de opschriften, bestemd voor het 'Daily Mail Fund' en het 'Evening News Fund'. Wij mogen hieruit wel concluderen dat deze krantenmaatschappijen aan Brangwyn een opdracht hadden gegeven voor het ontwerpen van een aantal zegels waarvan de opbrengst ten goede zou komen aan een door hen gesticht fonds ten behoeve van het Rode Kruiswerk.

Afbeelding 5: Oostenrijk

De 'Kriegsfürsorgeverein für Frauen und Kinder' te Wenen gaf een serie uit van negen zegels met afbeeldingen van staatslieden en legeraanvoerders. Van de serie zijn hier drie exemplaren gereproduceerd met de portretten van de Duitse en de Oostenrijkse keizer en met dat van de Oostenrijkse aartshertog Franz Ferdinand, de aangewezen opvolger van keizer Franz Josef. Zoals bekend werd de aartshertog op 28 juni 1914 te Sarajewo vermoord. Zijn gewelddadige dood vormde de aanleiding tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

Zegels met militaire onderwerpen

Afbeelding 6: Frankrijk

Vrijwel alle Franse zegels in dit deel van de collectie hebben een bepaald legeronderdeel tot onderwerp waaraan meestal op een stereotype wijze is vormgegeven. Op enkele uitzonderingen na tonen de zegels een militair of een groep militairen in min of meer heldhaftige poses of tijdens een heldhaftige handeling. Veelal gaan de afbeeldingen vergezeld van symbolen zoals de personificatie van Frankrijk (Marianne met de Phrygische muts), de Gallische haan, lauwerkransen, vlaggen, de geest van de voorvaderen, Mercurius (de god van behendigheid en list), overwinningvisioenen, enzovoort. Er zijn ongeveer 300 onderling verschillende Franse zegels in deze categorie; slechts in een enkel geval heeft men zijn toevlucht genomen tot een standaardzegel die bedrukt wordt met een nummer van telkens een ander regiment. De zegels op Rij 1 en Rij 2 vormen een kleine selectie. Een meer interessant tijdsbeeld geven de zegels op Rij 3, gewijd aan de 'militaire onderwijzers voor de Elzas'. In

1914, toen de oorlog nauwelijks was begonnen, slaagde Frankrijk erin een deel van Elzas-Lotharingen te heroveren, de provincie die in 1870 door Duitsland was geannexeerd. Blijkbaar hechtte men zoveel waarde aan de 're-francisering' van het heroverde gebied, dat men er een aantal gemilitariseerde onderwijzers (of onderwijzers die toevallig in militaire dienst waren) naar toezond om - naar men mag aannemen - onderwijs te geven volgens het toen in Frankrijk van staatswege voorgeschreven programma. De zegels op Rij 3 herinneren ons aan deze onderneming. Graag zou men willen weten hoe dat allemaal in zijn werk is gegaan en wat ervan terecht is gekomen.[3] Behalve de zegels die gevechtseenheden (zoals infanterie, cavalerie, jagers te voet, jagers te paard enzovoort) tot onderwerp hebben, is er ook een aantal gewijd aan administratieve onderdelen. Een paar typische voorbeelden zijn weergegeven op Rij 4, te weten: het korps militaire tolken, 2e sectie schrijvers voor de staf en de recrutering, de militaire aalmoezeniers en de militair juridische dienst.

Afbeelding 7: Engeland

Van de circa 100 Engelse zegels met militaire onderwerpen in de collectie heeft ongeveer de helft een schip van de 'Royal Navy' als onderwerp, de overige een regiment van het leger. Bijna altijd vormt de 'regimental crest', het regimentsembleem het hoofdthema van de zegel met op het tweede plan militairen die op min of meer dezelfde manier als hierboven beschreven voor Frankrijk worden afgebeeld. Een aantal zegels is weergegeven op plaat 7. Door de matige uitvoering en de obligate vormgeving vormen zij niet het meest interessante deel van de collectie.

Afbeelding 8: Duitsland

De Duitse zegels in deze categorie hebben duidelijk een heel ander karakter dan de Engelse en Franse. Opvallend is de vrijwel totale afwezigheid van verwijzingen naar legeronderdelen en van plaatjes met soldaten in heldhaftige poses, maar daarentegen wel afbeeldingen van de keizer en van leden van diens familie, van staatshoofden en legeraanvoerders. Er bestond bij de Duitse ontwerpers ook een zekere voorkeur voor spreuken en aanmoedigende leuzen. Zelfs gehele citaten uit toespraken van de keizer worden op een aantal zegels aangetroffen. De afbeelding toont negen zegels uit een serie van twaalf. Zij zijn van de hand van een zekere Richard Klein, die in die tijd in München werkzaam was als illustrator en ontwerper. Door de hoekige, pompeuze vormgeving zijn het opvallende zegels met een symboliek die eenvoudig is te doorzien.

Rij 1: symbolen van de strijders: de marine; het leger; de dappere ridder die de draak verslaat.
Rij 2: symbolen van de oorlog: het smeden van de wapens; de dood die als in een Middeleeuwse dodendans iedereen meesleurt; de oorlogsgod Mars, brandstichtend en dodend in een knekelveld.

Rij 3: symbolen van de verbondenheid in de strijd: de Duitse adelaar, de Oostenrijkse dubbeladelaar en de halve maan met ster van Turkije. De tweede regel in de rij herhaalt deze symboliek op iets andere wijze en tenslotte geheel rechts het IJzeren Kruis als symbool van de beloning die de moedige strijder wacht.

Propagandazegels

Afbeelding 9: Frankrijk

Sinds de in 1870 in de oorlog tegen Duitsland geleden nederlaag, bestond er in Frankrijk een latente anti-Duitse stemming die bij tijd en wijle tot uiting kwam en die hevig oplaaide bij het uitbreken van de oorlog in augustus 1914. Drie zegels die iets van die anti-Duitse houding weergeven worden getoond op Rij 1. De teksten op de zegels, van links naar rechts, luiden in vertaling: 1) 'In de oorlog verjagen wij de moffen. Laten jullie toe dat ze na de oorlog weer

terugkomen?'; 2) 'Vertrouw hun glimlach niet, in elke Duitser schuilt een spion.'; 3) 'Fransen, denkt aan hun misdaden.' Tachtig jaar later maken deze teksten een nogal matte indruk. In hun beknoptheid zijn de teksten op de laatste zeven zegels van deze afbeelding, veel directer.

Afbeelding 10: Duitsland

Het uitbreken van de oorlog in 1914 gaf voor beide partijen het startsein tot een uitgebreide campagne om bij de eigen bevolking haat en verachting op te wekken jegens de tegenstander. In dit kader moet dan ook de verbreiding van de 'Gott strafe England'-leuze worden gezien. Zelfs tot in Engeland drong de slogan door maar daar dreef men er spot mee. Men zou zelfs een tijdlang de Duitsers hebben betiteld als de 'Gott strafers'.^[4]

De collectie telt ongeveer 50 verschillende zegels met de leuze 'Gott strafe England'. Blijkbaar wenste men dat deze in alle toonaarden zou worden gezongen. Rij 1 en 2 tonen een aantal van deze zegels. Naast deze anti-Engelse zegels zijn er ook een paar anti-Italiaanse zegels. Het 'verraad' van Italië waarover wordt gesproken, duidt op het Italiaanse besluit in 1915, de 'Dreibund' (Duitsland, Oostenrijk, Italië) de rug toe te keren en zich te scharen aan de kant van de geallieerden.

Van de overige Duitse propagandazegels in de collectie worden in afbeelding 10 nog exemplaren getoond die het chauvinisme moesten aanwakkeren, aansporen tot volhouden ('tot de laatste ademtocht van man en paard' zoals een zegel aanbeveelt) en tenslotte een paar zegels die kennelijk bedoeld waren te worden geplakt op brieven aan de soldaten aan het front.

LITERATUUR

- Acht, L.C.M.G. van (e.a.), *14.18 De Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1975).
- Brown, M., *Christmas Truce. The Western Front. December 1914* (Londen 1984).
- Hirschfeld, M., *Sittengeschichte des 1. Weltkrieges* (Hanau z.j.).
- Everet, S., *World War I* (Londen 1980).
- Tersteeg, A., *Sluitzegels* (Doctoraalscriptie; Leiden 1989).
- Kooiman, *De Nederlandsche strijdmacht en hare mobilisatie in 1914*, Afl.14 (Arnhem z.j.).

NOTEN

1. Ook in Nederland werden omstreeks 1900 proeven gedaan met deze zogenaamde Rode-Kruishonden. Eigenaars van voor het opsporingswerk afgerichte honden werden in staat gesteld met het Rijk een verbintenis aan te gaan als Rode-Kruishondgeleider. Van tijd tot tijd werden zij, met hun hond, onder de wapenen geroepen voor oefening en controle op de geoefendheid van hun hond.
2. Onder 'franc-tireurs' werden verstaan de niet tot de geregelde strijdmacht behorende personen die zich gewapenderhand verzetten tegen een vijandelijk leger.
3. Desgevraagd deelde de *Service Historique de l'Armée de Terre* te Vincennes mede dat over deze militaire onderwijzers in zijn archief geen gegevens aanwezig waren (brief SHAdT nr.002883 van 10 maart 1995).
4. Het werkwoord 'to strafe' werd in Engeland al snel in de spreektaal opgenomen en kreeg daar de betekenis - en nog altijd heeft - van 'bombarderen, een pak slaag geven'.